

Wiesław Musiał

Uniwersytet Rolniczy im. Hugona Kollatja w Krakowie

DETERMINATY ROZWOJU ROLNICTWA W REGIONACH ROZDROBNIONYCH STRUKTURALNIE

DETERMINANTS OF AGRICULTURE DEVELOPMENT IN REGIONS WITH STRUCTURAL FRAGMENTATION

Słowa kluczowe: rolnictwo, rozdrobnienie gospodarstw, projekcja przemian strukturalnych
Keywords: agriculture, farm fragmentation, projection of structural transformations

Synopsis: Przedstawiono w sposób syntetyczny diagnozę stanu rolnictwa regionów rozdrobnionych agrarnie zwłaszcza zlokalizowanych w południowej i południowo-wschodniej części Polski. Rozdrobnienie agrarne ma tu nadal charakter postępujący, proces ten w szczególności odnosi się do mezoregionu karpackiego. Wskazano także na najważniejsze determinanty przemian, zwłaszcza odnoszących się do gospodarowania ziemią. Obecny stan rozdrobnienia ziemi rolniczej w połączeniu ze stagnacją w zakresie jej obrotu, spowodować może w najbliższych latach narastanie różnorodnych zjawisk recesywnych w rolnictwie, w tym: istotną tu dalszą redukcję stanu pogłowia inwentarza i produkcji roślinnej, odłogowanie ziemi i przyspieszanie procesów dezagraryzacji wsi w aspekcie ekonomicznym, ekologicznym i socjalnym. Przedstawiono dwie projekcje przemian strukturalnych w rolnictwie, tj. ewolucji naturalnej i przemian kreowanych.

Wprowadzenie i uwagi metodyczne

Polska jest krajem stosunkowo dużym i regionalnie dość silnie zróżnicowanym pod względem przyrodniczym, gospodarczym, demograficznym i kulturowym. Zróżnicowanie to dotyczy w dużym stopniu, a nawet w szczególności sposób rolnictwa, którego stan obecny nadal nosi piętno trzech różnych zaborów, a także wpływów gospodarczych, tj. rosyjskich, pruskich i austriackich. Ruchy wyzwoleńcze, a także ustawodawstwo uwłaszczeniowe ukształtowało w różnych regionach zróżnicowaną strukturę władania ziemią rolniczą i strukturę agrarną. Strukturę tę dodatkowo zróżnicowały procesy zmian granic państwa, socjalizacji i kolektywizacji rolnictwa a następnie dekoloktywizacji i prywatyzacji ziemi i majątku trwałego dużych gospodarstw rolnych. W efekcie, w Polsce mamy obecnie co najmniej trzy typy struktury agrarnej, ale także i zapewne kultury rolnej. Pomiędzy południowym regionem Polski (w tym rozdrobnionym Pogórzem) a regionem zachodnio-pomorskim różnice w średniej wielkości gospodarstw są największe, gdyż wartości te wahają się od 3,75 ha do 29,68 ha. Podobnie północno-wschodnia część kraju, tj. region białostocki należy do najbardziej produkcyjnych w zakresie produkcji mleka, a szczególnie predysponowane do tej produkcji Sudety i wschodnia część Karpat, jest niemal pozbawiona bydła. Dawna Galicja będąca niegdyś obszarem niedoboru żywności, a stąd, także „głodu ziemi” jest mezoregionem, w którym odłogowanie rozdrobnionych pól ma subregionalnie charakter masowy (np. wokół Rzeszowa) [Miś, Zajac 2008]. Jednocześnie w produkcyjnych regionach, o wyspecjalizowanej produkcji zwierzęcej, w mikroregionach uprawy warzyw i produkcji sadowniczej całość pól jest zagospodarowana rolniczo, a ceny ziemi są znacznie wyższe, aniżeli uzasadniałaby je renta gruntowa z użytkowanej ziemi.

Opracowanie ma charakter przeglądowy i obejmuje analizę determinantów rozwoju rolnictwa i gospodarstw regionów rozdrobnionych agrarnie i strukturalnie. Pod pojęciem determinanty należy rozumieć wyznaczniki stanu i wyróżniki rozwoju, a więc zespół cech przynależących do tego typu rolnictwa. Sprawiają one, że gospodarstwa i rolnictwo tych regionów wykazuje, taki stan, który krótkotrwale lub nawet długookresowo określić można jako stagnacja, recesywne zachowania gospodarcze i (lub) brak wyraźnych pozytywnych tendencji rozwoju. Opracowanie składa się z części diagnostycznej, w której przedstawiono zespół determinantów określających stan rozwoju rolnictwa i gospodarstw zwłaszcza w odniesieniu do czynników produkcji technologii oraz ekonomiki gospodarowania. Przedstawiono także projekcje pożądanego przemian, odnosząc je tylko do dwóch scenariuszy (z racji zachowania wymaganych rozmiarów opracowania), tj. ewolucji naturalnej i przemian kreowanych.

Diagnoza stanu wyjściowego rolnictwa rozdrobnionego strukturalnie

Rolnictwa południowej Polski analizowano przez wieloaspektowy przegląd stanu organizacji i produkcji gospodarstw rolnych. To one tworzą strukturę rolnictwa rozpatrywaną w ujęciu regionu, formy, organizacji, technologii, efektu produkcji i ekonomiki wytworzenia, a także ekonomii gospodarstw domowych. Wielkości opisujące stan organizacji przeważającej liczbowo części gospodarstw regionów południowego i południowo-wschodniej Polski wskazują, że rolnictwo przeżywa kryzys strukturalny. Trzeba jednak mieć na uwadze fakt, że polskie rolnictwo znajduje się obecnie na innym etapie historycznego rozwoju aniżeli rolnictwo np. Danii, Bawarii lub Anglii. Zapóźnienia w przemianach i rozwoju struktur rolnych, kultury rolnej i organizacji produkcji (i pracy), a także w uzyskiwanych efektach produkcyjnych sięgają tu nadal okresu życia jednego, a nawet dwóch pokoleń (20-50 lat). Struktury gospodarcze w rolnictwie (i nie tylko) kształtowały się w procesie historycznym przez różnorodne, często także przeciwstawne przemiany prowadzące do koncentracji i dekoncentracji (rozproszenia) własności ziemi, pracy i kapitału. Kształtowały one zróżnicowaną strukturę i stan rolnictwa, który można ocenić kilkoma kryteriami, w tym poziomem produkcji i efektywnością ekonomiczną oraz poziomem zatrudnienia lub udziałem rolnictwa w dochodach mieszkańców wsi.

Tak więc, poza kryzysem ekonomicznym uwarunkowanym zewnętrznymi, makroekonomicznymi i globalnie dostrzec tu można, także kryzys o charakterze strukturalnym, który bez wątpienia implikuje regres ekonomiczny. Jego przejawami są obserwowane w ostatnich latach nowe lub zwiększające swój zakres i nasilające przebieg różnorodne procesy i zjawiska o charakterze degresywnym lub wręcz upadłościowym. W regionach o rozdrobnionym rolnictwie, a taki tworzy niemal cała południowa i południowo-wschodnia Polska, następuje wyraźne obniżanie wolumenu produkcji rolnej. Jest to wynikiem zmniejszenia się powierzchni użytkowanej rolniczo, zamianą gruntów ornych w użytki zielone, ale także ich samoistnego zalesiania. Na przemiany te nakłada się stagnacja lub nawet spadek plonów, który wynika z nakładczej ekstensyfikacji, a zwłaszcza niewystarczającego wdrażania postępu biologicznego i technologicznego. Obniżeniu poziomu produkcji rolniczej, zwłaszcza w subregionach peryferyjnych, oddalonych od większych miast, towarzyszy niezadawalająca substytucja zatrudnienia pozarolniczego. W efekcie pogłębia się bezrobocie, a stąd także ubóstwo części mieszkańców wsi, dla których bardzo istotnymi dla ich gospodarstw domowych stają się świadczenia emerytalno-rentowe jakie otrzymują ich rodzice, a nierzadko także oni sami. Bezrobocie strukturalne i agrarne, zarówno to ujawnione jak też ukryte, jest nadal duże i na wsi szacowane jest na co najmniej 2,5-3,0 mln osób zdolnych do pracy. Także osoby pracujące wyłącznie w rolnictwie w większości mają do dyspozycji niewielkie zasoby ziemi, przestarzałe maszyny rolnicze, małe stada zwierząt gospodarskich utrzymywane w budynkach dostosowanych wyłącznie do pracy ręcznej. Ich działalność produkcyjna, w przewadze zacofana technologicznie i o niskiej skali charakteryzuje się niską wydajnością pracy, a stąd także niską opłatą za pracę [Musiał 2008].

Ten stan łączy się z pogarszaniem się relacji ekonomicznych nakład – produkt i spadkiem ogólnego poziomu cen surowców rolnych (to surowce a nie produkty finalne produkują rolnicy), co prowadzi do bardzo niskiego poziomu dochodów uzyskiwanych z produkcji rolniczej. Posiadanie dodatkowego źródła dochodów, a więc dwuzawodowości rodzin rolniczych, skutkuje obecnie odwrotnie niż to miało miejsce przed 20-30 laty tj. zmniejszeniem zainteresowania rolnictwem i produkcją rolną, a nie rozwijaniem gospodarstwa i wzmocnieniem jego potencjału wytwórczego poprzez przychody spoza rolnictwa. Rolnicy dwuzawodowi (szczególnie w Polsce południowej) częściej niż prowadzący wyłącznie produkcję rolniczą zmniejszają produkcję uciążliwą pod względem angażowania czasu pracy i wysiłku fizycznego. W pierwszej kolejności porzucają produkcję zwierzęcą, w większym stopniu uzależniającą kształtowanie ich rozkładu pracy i życia w ciągu dnia i nie przynoszącą satysfakcjonujących przychodów, przy wzrastających różnorodnych wymogach związanych z jej prowadzeniem. Jest to zwykle bezpośrednio związane z istotnym ograniczeniem lub nawet zaniechaniem produkcji towarowej, gdyż w zbycie, często odbywającym się z udziałem pośredników, liczą się jedynie duzi producenci i dostawcy. Wiele drobnych gospodarstw produkujących produkty w większości na samozaopatrzenie, powoli porzuca produkcję zwierzęcą a więc tę, która odgrywała w ich przychodach istotną rolę. Likwidowany jest drobnostadny chów bydła, trzody chlewnej, owiec, ale także gęsi, kaczek i kur niosek, kurcząt przeznaczonych na ubój. Stąd też wyprodukowane zboże, ale także nadwyżkowe ziemniaki stają się w gospodarstwie zbędne, a ich niewielka masa towarowa oraz różnorodność gatunkowa i odmianowa utrudnia lub uniemożliwia uzasadnioną ekonomicznie sprzedaż. Dość powszechne na wsi małopolskiej (i nie tylko) jest przechowywanie zboża z roku bieżącego, a także ubiegłego, a nawet sprzed dwóch lat. Wiele gospodarstw staje więc wobec alternatywy: produkować nadal (na magazyn), czy ograniczyć funkcje produkcyjne i ekonomiczne swoich gospodarstw [Stępień 2007].

Kryzys strukturalny w rolnictwie odnosi się do wielu aspektów jego funkcjonowania lecz w największym stopniu (szczególnie na południu Polski) odnosi się do wielkości gospodarstw, a więc do ich powierzchni i wielkości ekonomicznej. Struktura gospodarstw rolnych w ogólnym swym zarysie ukształtowana po uwłaszczeniu chłopów (głównie w drugiej połowie XIX w.) i przez kolejne reformy rolne (pierwszej połowy XX w.). Była ona wówczas zazwyczaj adekwatna do rozwoju sił wytwórczych i ówczesnej ekonomii gospodarowania. Gospodarstwa liczące 10-15 mórg (ok. 5-8 ha) dawały wówczas szansę na zatrudnienie w produkcji rolnej nawet dość licznej rodziny oraz na produkcję wystarczającej ilości żywności niezbędnej do życia. Nadwyżki żywności, faktyczne lub wymuszone koniecznością ekonomiczną, były sprzedawane bezpośrednio konsumentom lub licznym pośrednikom. Sprzedaż ta umożliwiała (w latach 30. XX w.) zakup niezbędnego i zwykle skromnego asortymentu produktów dla gospodarstwa domowego, np. zapalek, nafty, odzieży i obuwia. W pomyślnych latach uzyskane dochody ze sprzedaży pozwalały, także na zakup narzędzi rolniczych i inwestycje budowlane, a później, także nawozy sztuczne. Gospodarstwa te choć niewielkie obszarowo, dziedziczone były pokoleniowo przy bardzo mocnej presji podziału rodzinnego, rozdrabniania i rozpraszania. W ostatnich 50-60 latach większość gospodarstw zlokalizowanych w południowej Polsce, a zwłaszcza na obszarach ziem górskich, ulegała nasilonemu rozdrabnianiu przez dziedziczenie. Praktykowano podział ziemi rolniczej a konkretnie podział niemal każdego pola na każde dziedziczące dziecko. Dzieląc ziemię rolniczą zakładano (także obecnie), że nieważne jest czy spadkobierca będzie prowadził gospodarstwo rolne i produkcję rolną, czy będzie tylko właścicielem ziemi zamieszkującym w innej miejscowości, czy będzie przebywał na długotrwałej emigracji. Proces ten w głównej mierze doprowadził do zapaści w zakresie produkcyjnego dysponowania podstawowym czynnikiem produkcji, jakim w rolnictwie jest ziemia.

Próba budowy wyjściowej projekcji przemian

Podjmując próbę budowy scenariusza przemian strukturalnych dla obszarów rozdrobnionych agrarnie i przeżywających nadmieniony już kryzys strukturalny, należy mieć na względzie co najmniej trzy parametry ocen i rozstrzygnięć. Pierwszy dotyczy wyznaczania celu lub wiązki celów, które chcemy osiągnąć przez proces restrukturyzacji. Wiąże się to bezpośrednio z wyborem koncepcji rozwoju, a właściwie przekształcenia gospodarstw z poziomu stanu obecnego do poziomu docelowego opisanego, także parametrem czasu [Woś 2004]. Należy określić, jakie mechanizmy restrukturyzacji powinny być uruchomione, poza już obecnie stosowanymi lub wzmocnione, aby osiągnąć zamierzone cele w określonym czasie. Założeniem wyjściowym rozważań jest stwierdzenie, że drobna własność rolna jest nadal podstawową częścią rolnictwa polskiego, podobnie jak i europejskiego. Presja na zmiany lub też relatywnie dobre warunki do ich wprowadzenia wynikające obecnie co najmniej z kilku uwarunkowań. Nastąpiło radykalne zmniejszenie tzw. nacisku demograficznego, zarówno na produkcję i konsumpcję żywności (na miejscu), jak też i w odniesieniu do bezalternatywności pracy i dochodów z rolnictwa. Restrukturyzacji zapewne sprzyjają zmiany technologiczne w produkcji rolnej, które pomimo, że często nie są dostatecznie szybko wdrażane to jednak stanowią atrakcyjną ofertę i perspektywę dla gospodarstw, które ze względu na znaczną skalę produkcji mogą je wdrożyć i osiągnąć z tego tytułu rentę ekonomiczną lub korzyści w skali produkcji. Mając na względzie budowę projekcji przemian należy mieć na uwadze takie przemiany, które dadzą pozytywne efekty opisane przez wskaźniki ocen z zakresu efektywności i konkurencyjności. Odnosi się to zarówno do technologii wytwarzania i jej skali, jak też jej struktury produkcji i konkurencyjności rynkowej [Marcysiak 2008].

Wieś i rolnictwo rozdrobnione strukturalnie i zapóźnione technologicznie, które dominuje w południowej Polsce zapewne musi także przejść drogę przemian, które Tomczak [2006] opisuje jako drogę rozwoju od rolnictwa do agrobiznesu. Podjmując ten problem można założyć, że rozwój rolnictwa będzie tu przebiegał tzw. drogą ewolucji naturalnej [Woś 2004]. Scenariusz taki byłby zapewne łatwo akceptowalny dla słabiej wykształconych i mniej podatnych na procesy reform mieszkańców wsi małopolskiej. Jest on oparty na założeniu, że gospodarka chłopska ma swój własny i wewnętrzny mechanizm rozwoju, który w łagodnej formie oddziaływania wpływa na ewolucyjne (pokoleniowe) zmiany w obliczu rolnictwa (i wsi). Zmiany te wywołują różne, lecz nieustannie zachodzące procesy przemian w sferze potencjału wytwórczego gospodarstwa, przemian w zakresie poziomu i struktury produkcji oraz ich pozycji na rynku. Kolejne pokolenia doskonaliły technologie produkcji i jej strukturę osiągając swoje maksimum produkcyjne i równowagę statyczną. Wraz ze starzeniem się właścicieli gospodarstw, ale także i starzeniem się środków do produkcji rolnej następuje wchodzenie gospo-

darstw w stadium schyłkowe i z czasem, gdy brak jest następcy (a nie spadkobiercy) gospodarstwo wchodzi w fazę powolnej (lub szybkiej) degradacji produkcyjnej, ekonomicznej i rynkowej [Musiał 2009]. Czynniki, które zapewne ograniczają lub uniemożliwiają skuteczne wdrożenie takiego scenariusza przemian rolnictwa rozdrobnionego agrarnie jest drastyczna zmiana poziomu i skali produkcji, która warunkuje utrzymanie z rolnictwa rodziny rolniczej i reprodukcję rozszerzoną, a nawet proste majątku produkcyjnego. Przed 20-25 laty warunki takie spełniały 7-10 hektarowe gospodarstwa prowadzące intensywną produkcję rolną, obecnie kryteria takie spełnić mogą (zwykle z trudem) gospodarstwa o powierzchni 30-40 ha [Sikorska 2009]. Zmiany te występują za jednego pokolenia i wskazują na potrzebę koncentracji ziemi na poziomie 4-5 krotnym w stosunku do poziomu wyjściowego. Strategia ewolucji naturalnej zakłada jednocześnie, że zmiany będą mieć charakter endogenny i odbywać się będą na skutek mechanizmów tkwiących w samych gospodarstwach. Nie jest wiadomym jednak jakie impulsy mają wywołać te zmiany i jaka musi być siła wewnątrz sektora rolnego, aby uwalniała ziemię rolniczą z wielu gospodarstw, która tworzyłaby bazę rozwoju ekonomicznego gospodarstw nielicznych, lecz silnych ekonomicznie. Słabością tego scenariusza przemian są często obecnie pomijane w rozważaniach *stricte* ekonomicznych lub (tj. przywiązania do ziemi, do własności, kulturowe i społeczne) aspekty jej dziedzicznej spodziewana (odroczone) renta z nierolniczego przeznaczenia ziemi.

Drugim alternatywnym scenariuszem projekcji przemian rolnictwa rozdrobnionego strukturalnie i rozdrobnionych agrarnie gospodarstw może być strategia zmian kreowanych. Jest ona zbliżona do proponowanego przez Wosia [2004] scenariusza strategii zmian kontrolowanych. Pojawia się już jednak na początku problem, kto miałby być kreatorem tych zmian, gdyż zapewne nie tkwią one głównie po stronie gospodarstw i rolników, z których tylko część może tu być beneficjentem zwiększania zasobów, a znacznie większa ich liczba poniesie w tym zakresie określone straty lub niekorzyści. Funkcję kreatora zmian, powinno więc przejąć państwo w ramach dotychczasowych i rozszerzonych kompetencji w zakresie zapewniania treściami krajowymi wspólnej polityki rolnej. Zmniejszone przez interwencjonizm państwowy oddziaływanie wolnego rynku i jego mechanizmów kreacji przemian, przeniesiono na oddziaływanie na gospodarstwa przez system dotacji i subwencji mniej lub bardziej związanych z produkcją rolną. W gospodarstwach rozdrobnionych i rozproszonych terytorialnie instrumenty oddziaływania ekonomicznego są obecnie w dużej mierze ograniczane, a ich wpływ nie sprzyja reformom i koncentracji ziemi. Odnosi się to zwłaszcza do płatności bezpośrednich, w tym jednolitej płatności obszarowej, płatności dla obszarów o niekorzystnych warunkach gospodarowania, a także części płatności wynikających z realizacji programów rolnośrodowiskowych. Wsparcie to działając motywująco na podtrzymanie produkcji w gospodarstwach małych obszarowo nie jest jednak wystarczająco wysokie, aby zapewniało w nich zadowalający poziom dochodów. Podtrzymuje ono „wegetację” produkcyjną i ekonomiczną drobnych gospodarstw rolnych. Gospodarstwa będące w lepszej sytuacji ekonomicznej i zarządzane przez rolników zdeterminowanych do rozwoju nie są jednak w stanie zaspokoić popytu na ziemię i przełamać ograniczenia skali produkcji, gdyż bardziej opłaca się spełniać wymogi dobrej praktyki rolniczej i pobierać dopłaty, aniżeli wydzierżawić ziemię za niewielki czynsz dzierżawny. Często alternatywne jest wydzierżawianie ziemi sąsiadowi z pozostawieniem właścicielowi praw pobierania dopłat obszarowych. Dzierżawca staje wówczas w dyskomfortowej sytuacji ekonomicznej, gdyż dochód z gospodarstwa pochodzi obecnie w głównej mierze z dopłat bezpośrednich. Strategia zmian kreowanych ma więc duże szanse na realizację jeżeli zastosowane w niej instrumenty będą wspierać koncentrację ziemi i kapitału, służyć poprawie wydajności pracy, unowocześnieniu produkcji, jej efektywności i powiązaniu z rynkiem. W tym celu należałoby dokonać przeglądu obecnych instrumentów wspierania gospodarstw i ich procedowania, aby: dopłaty bezpośrednio (zgodnie z literą prawa) pobierali użytkownicy ziemi, a nie jej właściciele, renty strukturalne nie sprzyjały podziałowi gospodarstw. Wsparcie młodych rolników nie było rozdawnictwem pieniędzy dla tych, którzy chcą tylko skorzystać z okazji łatwego ich zdobycia, czy też gospodarstwa ekologiczne stosowały praktyki polegające na ugorowaniu ziemi. Konieczne jest także wyraźne rozgraniczenie gospodarstw rolnych na rozwojowe i socjalne.

Gospodarstwa rozwojowe, także potencjalnie rozwojowe, powinny stanowić szczególnie podmiot zainteresowania polityki rolnej i zyskiwać preferencje do środków pomocowych Unii Europejskiej. Gospodarstwa socjalne tracąc możliwości pozyskiwania środków pomocowych (przez ewolucję wsparcia w zakresie WPR) będą zapewne wyodrębniać tę część ziemi, która stanowi dla gospodarstwa domowego zaplecze żywieniowe i rekreacyjne oraz ziemię, która będzie mogła ujawnić się na rynku w formie oferty sprzedaży lub dzierżawy, najlepiej długookresowej.

Podsumowanie

Ponad jedna trzecia terytorium kraju charakteryzuje się bardzo dużym rozdrobnieniem agrarnym i z tej racji, wobec potrzeby konfrontacji z gospodarką rynkową, przeżywa kryzys ekonomiczny i strukturalny. Kryzys ten nie wynika jednak wyłącznie lub głównie ze światowego kryzysu na rynkach rolnych i recesji gospodarczej, lecz z zapóźnienia w rozwoju struktur rolnych. Jego przejawami są m.in.: bardzo mała skala produkcji, słaby związek drobnych gospodarstw z rynkiem, zapóźnienie technologiczne, ekstensyfikacja w sferze organizacyjnej i nakładczej. W regionach tych nasilają się również różnorodne procesy o charakterze recesywnym, w tym odłogowanie ziemi i upadłość gospodarstw. Zjawiska kryzysowe w gospodarstwach drobnych nie są problemem nowym, lecz nasilającym się i wymagającym szczególnego zainteresowania, ze strony nauk ekonomicznych i polityki rolnej. Jednocześnie problemy rolnictwa rozdrobnionego strukturalnie są z zasady pomijane w projekcjach rozwoju regionów, np. strategiach rozwoju województw lub na szczeblach prognozowania polityki rozwoju kraju. Zazwyczaj autorzy opracowań skupiają się na diagnozie stanu i unikają propozycji w odniesieniu do przemian gospodarstw.

W opracowaniu wskazano na dwa możliwe scenariusze przemian rolnictwa rozdrobnionego strukturalnie, tj. drogę ewolucji naturalnej oraz przez strategie kreowanych przemian. Scenariusz przemian przez naturalną, dziejową ewolucją gospodarstw pozostawia ich przekształcanie własnemu biegowi zdarzeń zakładając, że w gospodarstwach są takie siły wewnętrzne i logika racjonalności w zachowaniach gospodarczych, która sprawi, że podążać one będą za trendami przemian w całej gospodarce. Proces ten zapewne będzie powolny, lecz w założeniu – tani społecznie i ekonomicznie. Droga przyspieszania rozwoju gospodarstw przez kreacje przemian opiera się na podziale gospodarstw na rozwojowe i socjalne oraz skupieniu środków, w tym głównie wynikających z WPR, na gospodarstwach rozwojowych. Gospodarstwa nierozwojowe (socjalne), przy postępujących zmianach profilu i poziomu produkcji stanowiąc będą główne źródło pozyskania ziemi rolniczej (zapewnie głównie przez dzierżawę) służące powiększeniu obszaru i produkcji w gospodarstwach rozwojowych.

Literatura

- Mareysiak A.** 2008: Czynniki kształtujące pozycje konkurencyjną małych i średnich przedsiębiorstw. [W:] Konkurencyjność przedsiębiorstw. Podstawowe wyznaczniki (red. M. Cisek). Wyd. AP, Siedlce, s. 61-70.
- Miś T., Zajac D.** 2008: Problemy rozwoju rolnictwa o rozdrobnionej strukturze gospodarstw. [W:] Rola lokalnych instytucji w przekształcaniach rolnictwa o rozdrobnionej strukturze gospodarstw. Wyd. UR, Rzeszów, s. 88-100.
- Musiał W.** 2008: Ekonomiczne i społeczne problemy rozwoju obszarów wiejskich Karpat Polskich. [W:] Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa. IRWiR-PAN, Warszawa.
- Musiał W.** 2009: Rozważania nad upadłością gospodarstw rodzinnych w Polsce. *Wiś i Rolnictwo*, nr 1 s. 44-61.
- Sikorska A.** 2009: Instrumenty oddziaływania Państwa na kształtowanie struktury obszarowej gospodarstw rolnych w Polsce. Rola systemu ubezpieczenia społecznego rolników w kształtowaniu tej struktury. Ekspozycja dla MRiRW. IERiGŻ-PIB Warszawa, s. 14-19, 50-80.
- Stępień S.** 2007: Znaczenie specjalizacji w kształtowaniu dochodów rolniczych. [W:] Uniwersalia polityki rolnej w gospodarce rynkowej, ujęcie makro i mikroekonomiczne (red. A. Czyżewski). Wyd. AE, Poznań, s. 209-224.
- Tomczak F.** 2006: Gospodarka rodzinna w rolnictwie. Uwarunkowania i mechanizmy rozwoju. [W:] Problemy Rozwoju Wsi i Rolnictwa. IRWiR-PAN, Warszawa, s. 106-133.
- Woś A.** 2004: W poszukiwaniu modelu rozwoju polskiego rolnictwa. IERiGŻ-PIB, Warszawa.

Summary

The paper is a synthetic presentation of a diagnosis of agriculture situation in the areas with agricultural land fragmentation located especially in southern and south-eastern part of Poland. In these regions fragmentation of agricultural land has still been in progress and the process is particularly obvious for the Carpathian mezoregion. In the second part of the paper the Author indicated the most important determinants of changes, which particularly refer to land management. Current state of fragmentation of agricultural land combined with the stagnation in its turnover may in the nearest future lead to growing of various recessive phenomena in agriculture, including further reduction of livestock population and crop production, land fallowing and acceleration of desagrarisation processes of the country in the economic, ecological and social aspect. Two projections of structural changes in agriculture were presented, i.e. natural evolution and created transformations.

Adres do korespondencji:

prof. dr hab. Wiesław Musiał
Uniwersytet Rolniczy im. Hugona Kołłątaja w Krakowie
Zakład Ekonomiki i Organizacji Rolnictwa
al. Mickiewicza 21
31-120 Kraków, tel. (12) 662 43 54, e-mail: rrmusial@cyf-kr.edu.pl